

Doktor K. B. BENİOMOVIÇ

ÇEŁAD TUBERKUŁOZ DA KЬ3 SЬKӘT PESSЬNЬ

Vizəff N. A. Sporova

KOMIGIZ

1936

KUDЬMKAR

РъЧКӨС

Zaraznəj sogəttesz da nıkkət pesşəm	3
Mışan ovlenp zaraznəj sogəttesz	5
Tuberkuloz—zaraznəj sogət	6
Kız zaražitçən tuberkulozən	7
Mış kerşə tuberkuloznəj mikrobbeskət, kər nija şurən p organizmə?	9
Pirkelən prova	11
Bızıttezlən tə tuberkuloz	11
Çelad tuberkuloz formaez	13
Nerəd tuberkuloz	14
Tə tuberkuloz	14
Plevrit	15
Kınpəmlən tuberkuloznəj vodanka	16
Miliarnəj tuberkuloz	16
Vem oboločkaezlən tuberkuloznəj vospaßenno	16
Koskaezlən da sustavvezlən tuberkuloz	18
Kuçik tuberkuloz	20
Zolotuxa	21
Nımaşaŋ kagaezlən tuberkuloz	21
Velətçən goddeza çeladlən tuberkuloz	22
Kız pesşən p çelad tuberkulozkət	23
Kagaəs verdəm	25
Çistota da səstəm vozdux	27
Çeladlən vozdux vylən oləm	28
Kuçik səstəma vizəm	29
Çeladəs kupajtəm	30
Sondilən znaçenno	30
Kız şemjaň berегитн kagasə tuberkulozən zarazitçəmşən	31
Tuberkulozən sogaliş çeladəs veskətəm	34
Tuberkulozkət pesşəm vylə	39

ZARAZNƏJ SOGƏTTEZ DA NÝKƏT PEŞŞƏM

Zaraznəj sogəttes eməş una. Bödənnəs niya bura vüntəmşətənə mortlış organizmsə da godış godə nüətənənə qe ətik das i əlki sotna tışeça zertva.

Enə sogəttezsə paşkətənə **mikrovbez**. Mikrovbes şurənə mort organizmə da otravlaşdırınənə sijə aslanıls jadən.

Çıplıq vüpaçlıq mortlən organizmsə, sıplıq kok-nitəzək sılvə pessənənə sıvə şurəm mikrovbeskət. Çıplıq zdorovzək mort, sıplıq şəkərtəzək mikrovbeslə otravitnə sılis organizmsə. Zdorov mortlə, kəda i gortas i proizvodstvoyn sobjudajtə gigiena praviloezsə, kok-nitəzək pessənənə sogətəskət da vermənənə sijə. No sogottezkət pessikə esə ıvətəzək znaçenqo imejtənənə niya socialnəj uslovijaes, kədnənən olə uzaliş mortsə.

Oktabrskəj pobeda vərən miyan stranais rəboçej klasıslə koççis nasledstvoas carskəj Rossijaşa raz-rusitəm narodnəj xozajstvo, bednəja oləm, nevezestvo, narodnəj massaezlən ənekulturnost da uzaliş otır kolasət zaraznəj sogəttezlən ıvəta paşkaləm. Şəkət, vünpesan uz da oləm, vekşa bednəja oləm, ənekulturnost da əngramotnoş—bödəs eta vüntəmşətis da uməlşətis çarskəj Rossijaşa oliş uzaliş otırılış zdorovjonılsə da otsalis ıvəta paşkavnə zaraznəj sogəttesə.

Carskəj Rossijaşa zaraznəj sogottezkət organizovanınnəj pessəmssə əkinin ez nuət. Uzaliş otır pondə

kolana ğeçevnəj otsətəs ez vəv, siş-zə nek'yeəm iz ez nuətşə i sə ponda, medvə bereditin pijə sogəttesşan.

Sovetskəj pravičəstvo medoz pondis zdorovlajt-pı uz da olan uslovijaez, levtınpı uzalış massaezliş kulturnəj uroveñsə, paşkətənpı uzalışsezliş zdorovjo bereditəm ponda pessəm.³

Oştəməş una nauçnəj içrezdeñnoez, kədna velətənpı uz da olan vədkod proizvodstvoezənp. Organizujtəma da paşkətəma gorodskəj da şəlskəj içrezdeñnoezlən şet vədkod sogəttes veşkətəm ponda da pı sogja bereditçəm ponda. Vədəs eta izənp torja nüimanıq şəşə çəladılə, medvə osyovoditnpı uzalış iňkaəs fabrikañn, zavodña, kolxozyn izaləm ponda i medvə vədtınpı socializm stroitellezliş da sə ponda stojkəj pessişsezliş bodrəj zdorovəj da ziñneradost-nəj pokoleñpo.

Eta kñizkañn mijkə tədsətam uzalış otırsə ətik medəddən paşkaləm zaraznəj sogətkət — **tüberkülozkət**, objaşnitam, myjsañ ovılä eta sogətəs, kyeeməş sylən priznakkes, kyzə bereditin astə da çəladəs sə sogja, kytçə munnpı da myj kernpı, pondan-kə sijən sogavnpı. Una mukədəs velalisə dumajtnı, sto tədnı sogəttes jılış, velətnı pijə dolzonəş toko vraçcez. Eta nepraviñno. Vəd uzalış mort dolzon tədnı, kysañ loənpı vədkod sogəttes da kyzə bereditin astə pı sogja. Vədəppıs dolzonəş viñpı tədvılyıp, sto koknitzək bereditin astə sogəttes sogja, nezelı veşkət-pı pijə.

МЬЈШАН ОVLӘНЬ ZARAZNӘJ SOGӘTTEZ

Zaraznәjjezәn suşәnъ seeäm sogәtsez, kәdna sogaliş mort dьnşaң lіbo sogaliş poda dьnşaң vuzәnъ zdrovәj mort vylә. Boştam kәt seeäm primer: pondas-kә şemjańp kaga sogavnъ korjukaәn, dak sъşaң zaražitçәnъ korjukanas da pondәnъ sogavnъ i mәdik çelad. Siz-zә ovlә i koklusәn, difterijaәn, skarlatinaәn da siž oz.

Zaraznәj sogәtsez pondәtçә sъşan, sto slabәj, kәsъnik mort orgаñizmә şurәnъ mikrobvez. Setçin ena mikrobbes çoza razmnozajtçәnъ da aslanыs jadәn ot-ravläjtәnъ organizmsә.

Mikrobbes jılış dyr nәm ezә tәdә, ezә tәdә i sijә, myjsaң ovlәnъ vьd kod sogәttes. Uçonәj ořirъs una da dyr kossisә sogәtsezliş priçinaesә, kъtçәz ezә oštә sogәtsez vozbuditellesә—**mikrobbesә**.

Mikrobvez—etә əddәn uçitik lovja sussestvoez. Ətik va ṭorъn seeäm lovja sussestvoesә 1əddәnъ ne ətik tъšeça millionen. Vezәrtana, sto prostәj şinәn аzzъnъ mikrobbesә oz poz.

Azzъnъ niјә tujә toko torja ızdәtan pribor-pry—**mikroskop-pry**.

Tәdәnъ una vьdkod zaraznәj sogәtsez: korjuka, skarlatina, difterija, koklus, tif, xołera da una mu-kәd sogәtsez. Bьdьslәn ena sogәtzeziş emәş aslanыs osobennosttez da loenъ niјa torja mikrobbeszәn—vozbuditellezşaң (lіbo bakterijaezşaң, bacillaezşaң, kъz esә suenъ niјa).

Kər zaraznəj mikrobbes şurənən mijan orgaçizmə, to sija pondə jona pessənən pıkkət. Қыптын vülaşykları orgaçizməs, sənəm ustojçivəjzək da vernəjzək sylən pessəməs. Nəsoça ovlə siş, sto mikrobbəzən zarağıtəm orgaçizməs vermə enə mikrobbesə i sogətsə oz paşkav, mortsə oz pondə sogavnpə.

TUBERKULÖZ—ZARAZNƏJ SOGƏT

Tuberkuloz—zaraznəj sogətten kolasiş ətik med strasnəj sogət.

Eta sogətsəs əddən paşkaləma. Sogalənən i çelad, i əvvəlttez, i tommez i pərişsez. Əvət goroddezən etə sogətsəs paşkaləm i çelad kolasınp, i əvvəlttez kolasınp. Nə əddən bur tuberkuloznas i dəreñdañp, əddənzək-sə setçin, kütən kolxoznikkez slabəja pessənən voğevisteskəj kolxoz pondə.

Kız i vbd zaraznəj sogətsə, tuberkulozsə paşkətənən mikrobbəz, kədnə şurənən mort livo zəvotnəj orgaçizmə. Tuberkuloz mikrobbes, vişətən-kə niyə mikroskop-ryg, vaçkişənən vəsnətik paloçkaez vylə. Niyə oştis ətik izvesnəj ətemeckəj üçünəj Robert Koch i sijən niyə sunnə pondisə „koxovskəj paloçkaezən“.

Kər mikroskop-ryg vişətənən tuberkulozən sogalışlı krakət, or livo mədik vüfələnqəez, to pınnən azzənən koxovskəj paloçkaez. Kər enə paloçkaes şurənən zdorovəj mort organizmə, to sek organizməs arazitçə tuberkulozən.

КЪЗ ZARAZITÇӘНЬ TUBERKUЛОZӘН

Zaražitçәnъ tuberkuloznas vъdnoz, i unazъksә nesəstәma oləmşan da açs sogalişs da sъ gəger oliş otiřs nesoznatelnoştan.

Vot bōştam, şemjaň em tuberkulozən sogaliş. Uzlә sija ne torja olpaş vъlyp i şojə ətläyn vъdənnyşkət—ətik bekəriş. Kaslajtikas sija çut ne çuzəmə mədiklə rezə dułnas i şelaşə kytçə sedas. Kaseleşanás krakətbs şurə zozə. Dułbs lebalə vozduxyn, busyn. Zdorovəjjes, kədna olənъ sija-zə zyltyп, lolalənъ etə busa vozduxsə i ətläyn busən lolalikas şurətənъ orgaňzmanıbs tuberkuloz mikrobbesə. Setən zə zýras eməş i uçət kagaez. Nija kъskaşənъ zozəttas livo orsənъ. Nylen kiokeznbs şurənъ sogalişs krakətə—ułə livo koşməmə, şoodno. Kažavtəg şəd kiokkes pýrisə əmokə, a ətläyn pýkət kaga əmokə şurənъ i tuberkuloz paločkaez.

Tuberkuloz paločkaes dýrzbek olənъ da cozaňk paškalənъ vazəminyn da pemtylinyn. No i koşməm krakətas nija ne srazu kułenъ i ətkož zaražitelnəjəs.

Guttez siş-zə vermənъ paškətnъ zarazasə, kər sogalişs olə nesəstəma. Una-ja eta ponda kolə? Vot gut pukşis sogaliş krakət vylə, sъvərgən lebtişis, lebzis da pukşis kъeəm-livo şojan vylə. Viştalam veşkyla, mijə ne pýt askadə da vyeemə vəvtlam assinym şojannyməs guttezşan. A koxovskəj paločkasslə gutbs əddən bur otsaliş. Ətläyn şojannas mijan organizmə şurə tuberkuloznəj zarazaňs.

Eməş esə i una mədik tujjez zarazabs ponda. Boştam kət siş: məs sogalə tuberkulozən. Zarazitəm sylən vərahs. Ləştisə jəv eta məslis, ezə pişətə sijə da seeəm jəvnas juktalisə kagaəs. A tuberkulozən sogaliş məs jələn eməş tuberkuloznəj paloçkaez. Kulənə ena mikrobbes toko sek, kər jəvsə pişətasə. Tuberkuloznəj məşşən pişəttəm jələs zaražitə kaga-sə tuberkulozən.

Siş-kə, i busyn, kədə mijə ləlalam ətləyən vozdux-nas, i sogaliş krakətən, i remət podval vazəmən, i sogaliş vessezən da posudaşn, i guttezən serpəstəm şojaňən—mijanəs bədlaşn vəzzə tuberkuloznəj za-raza.

Ətik uçonəjjə okota lois proveritnə, kъz vredno ləlavnə sijən busnas, kəda zaražitəma tuberkuloznəj mikrobbezən. Sija suvtətis komnataas kletkæzən 48 morskəj porşokkezəs, kədna ezə sogalə tuberkuloznas. Səbərən sija pırtis komnataas kovjor da kişka-lis sijə tuberkuloznəj sogaliş krakətən. Kər krakətəs koşmis, sija-zə zərən pondisə pırkətnə kovjorşis krakətsə. Etə bussə, kəda vəli zaražitəma tuberkuloznəj mikrobbezən, ləlalısə morskəj porşokkez, kəd-na vəlisə eta zərən. Məmdakə kad çulaləm vərən tədisə, sto 48 porşokşis 47 pondisə sogavnə tuber-kužozən.

Eta opytsə məçalə, kъz opasno zdorovəj mort ponda ləlavnə seeəm busnas, kəda zaražitəma tuber-kužozən mikrobbezən. Eta dərli med opasno ovə

çelad ponda, myla çelad organizmäs əddən slabəj i uməla dorjişə.

Kaga tuberkuloznas zaražitçə sız-zə vədəoz. Medçasto tuberkuloznəj paloçkaes ətlaın vozduxnas şurənə tbezə libo ətlaın şojanən zevdəgə. Mukəd çelad-lən organizmäs ovla tərməmvi jommatəm — krepət, i seeəmməs sogətəslə oz şetşə. Mədikkez vəra slabəjzəkəş i koknita vermənən şetşənən sogətəslə. Çastozıksə seeəm çeladıbs, kədnə sogmisə sogalış aj mamşan, slabəjəş, a sız-zə kədnə sogavlisə korjukaən, koklusən, grippən libo mədik zaraznəj sogətən. Kər tuborkuloznəj paloçkaes şurə seeəm əqəylik kaga organizmə, sija setçin pondətə assis razrusiñelnəj dejstvija.

Kər tuberkuloznəj paloçkaes şurə mijan organizmə, sek səbən pondətçənən vədkod sloznəj vezşəmməz. Organizmäs pessə mikrobbvezkət. Eta pessəmən tuberkuloznəj mikrobbes vermasə künvə, i sek sogətəs oz paškav, mort sogavnən oz pondə.

МЬЈ КЕРШƏ TUBERKULOZNƏJ MIKROBBEZKƏT, KƏR NIJA ŞURƏNЬ ORGANİZMƏ?

Tuberkuloznəj mikrobbes ətlaın virnas vermasə şurətçənələr mijan organizmiş vəd mestə. Virüs vermə nov-jətnə mijan organizmət zaraznəj mikrobbesə, no vəra sija-zə dorjə mijanlış organizməsə sogətəs paškaləmşan.

Vişətam-kə mijə virsə mikroskop-pıṛ, to ażzam, sto virüs — etə zədkoşt, kədaın ujalənən gərd da çoçkom vir sarikkez.

Гәрд вір сариккес пітателнай вессествөсө нөвјәтәпь мијан оргаңызни куза.

Çоçком vir sarikkes вәра дорјәпь мијанлиш orgaңizmසе въдкод mikrovbez sogja, kәdна sъә шүгәпь.

Кәр tuberkuloznaj paloçkaas şurә zdorovej orgaңizmә, çоçkom vir sarikkes gәgәrtәпь sijә въд la-dorşaң i ozә setә sъә munпь ыләзьk, ыздыпь (raz-mnozajtçыпь) da paşkәtiпь assis jadsә.

Sija mestып, kытçә pukhis tuberkuloznaj paloçkaas, kәdә gәgәrtisә çоçkom vir sarikkes, loә pъkәsok. Sъ gәgәr kletkaokkez zaglyv چордәпь. Nъып virsis puktiшә şoj (izvest). Ръkәsokъs pәrә şoj izә, либо rubeçә, i tuberkuloznaj paloçkaas loә jәrtәм. Munпь ozlaң sija sessha oz-ni verмь. Zdorovej orgaңizmස vermis.

No paloçkaas oz kuv. Sija i rubeças, либо şoj izas, verмә ovnъ въдса goddezen i dasgoddezen. Kәr tuberkuloznaj paloçkaas pukala setçin, sija assis dejstvijasә oz paşkәt, no kolә toko orgaңizmසlә vъntәmşavnъ i eta pъkәsokъ либо rubeçs siш-zә slabәjşamә. Sek tuberkuloznaj paloçkaas vermas viļiš pondәtnь assis razrusitelnaj uszә.

Kәr tuberkuloznaj paloçkaes şurәпь цагъцik orgaңizmә, niјa perьta ыздәпь, paşkalәпь omәn. Slabәj orgaңizmස oz verмь pessyпь mikrovbeskәt da ny paşka lәmkәt. Sek kulaңпь miјan orgaңizmlәn kletkaes i mikrovbes verмәпь.

Рѣкесоккес ьздәпь, юенъ ьзытәш, әллаашәпь әтамәд-
пъскәт, razrusajtçәпь i sogmәтәпь vezkod kasa, кәда
petә vevdәrә, тъцчишә kuçik вылә.

PIRKELӘN PROBA

Ez-ja kaga zarazitçъ tuberkulozәn, tujә tәdnъ
Pirke sposcb sәrti provaәп.

Uçonәj Pirke viшtalis воşпъ zъdkoшt, kәdaып em
jad, kәdә ležisә tuberkuloznәj paločkaes. Etә zъd-
koшtә воштәпь әтик kapla i puktәпь ki լivo kok kuçik
vylә. Eta kapla sәrat gъzjәvtәпь. Eta gъzjәvtәм-pыг
jadыs шүә kuçikas. Kъз kagaыs zarazitәm tuberku-
lozәn, to gъzjәvtәм mestas loә рьkәs, kuçikъs gәrdәtә.

Pirkelәn provaыs oz ker ңекъeәm vred, ави zuвыт
i kernъ sijә tujә вьdьslә. Pirkelәn provaыs тъцçalә,
sto orgaнizmъs zarazitәm tuberkulozәn, no tuberkulо-
zәn zarazitçemъs oz bait sъ jyli, sto orgaнizmъs sogalә.

Una velәtçan goddeza çelađ zarazitәmәş tuberku-
lozәn. Orgaнizmъs пыләп вьeэma spravlajtçә tu-
berkuloz mikrovbeskәt. Кыптың uçәtzъk kagaыs, сыпты
koknitzъka sija vermas zarazitçыпь tuberkuloznas.

ЬЗЫТТЕЗЛӘН ТЪ TUBERKULOZ

Medвъ velavпъ beregitпъ çelađes tuberkulozәn
zarazitçәmiş, kolә tәdsашпъ sijәn, kъз sogmә eta
sogatels ьзыттеzlәn.

Çastәzъksа ьзытtes sogalәпь tъez tuberkulozәn.
Tuberkuloz mikrovbes шүтәп tъezә әllaып вьssыskәt

vozduxiş, kədən mijə lolalam. Təbezəs mikrobbes pondəni əzdiyin, paşkətiň assinib jadnib da şojuň nijə. Ətləyn virskət tuberkuloznəj paloçkaes da pılen jadnib paşkaləni omən organizməttəs.

Pervo, kər esə zarazeňdoys ez paşkav omən organizməttəs, mortib jeea kazalə assis sogətsə. Sija kılıc kyeemkə slabostı, no oz təd sylis priçinaesə i oz obrassajt eta vylə nekevəem vümitaṇpo. Siz-zə sija oz təd, myla pondis myzpi aslas pırşa uzaq. Çastozıksə sogalişib oz şet nekevəem značeňdo eta ovşej slabostılə i oz mun vraç dypə.

Vot loə neyzət kəs kasei. Sogalis i eta vylə oz obrassajt nekevəem vümitaṇpo. A sə pora mikrobbes şo burazık raznozajtçən, jadib əddənzi k paşkalə i burazık şojə tyesə.

Sogətsəs əzdə, kaslajtıň pondə əddənzi k i çastozi. Loə krakət, lebə zar.

Ətləyn krakətnas petən i tuberkuloz mikrobbes.

Mukəd pora tuberkuloz mikrobbes şurən posnit virnuətan (krovenosnəj) sosuddezi vylə, şojeň nijə. Sek ətləyn krakətnas petən kaplaez livo vir zylkaez. I çasto toko sek, kər krakətas myçcişas vir, sogalişib pondə vezərtiň, sto sija sogalə tuberkulozen, i sek vəliş pervuiş eta sogətən munə vraç dypə.

Mukəd pora tuberkuloz mikrobbes strəjdən aslanib jadən seeəm uçastokkez, kytən eməs ızyt virnuətan sosuddezi, i şojeň nijə. Sek sogalişen ovla tyeziş əddən opasnəj virpetəm. Kynym əddənzi k sogətsəs

paşkalə, sənəm qerovnəjzək da razdraziteñəjzək loə sogalişəs,— coza ləgaşə, pondə vidçən.

A sogətəs oz vidçis, şo əddənəzək əzdə i şo virazək razrusajtə təbesə. Çastozək ovlə zar, kəntə, virə vişə moros, ojjeznas ovlə kəzət pıləm— rýmalə. Kasejəs ne lunən, ne ojən oz şet spokojsə.

Şo əddənəzək əzdə opasnost zaražitnə tuberkuloznas sə gəgər bergaliş otırsə— səkət olişsesə.

Tuberkulozəs çulalə ne ətməz: mukəd pora ovlə, siş susana, sogətlən blagoprijatnəj munəm, kər sogalişəs, kət orgaçizməs sylən i zaražitəm, oz vüde lajt tuberkuloz mikrobbesə. Sogətəslən seeəma munəməs koknitzək sogalişəs ponda i ənzək opasnəj mədikkez ponda, sə dəpən bergalişsəs ponda.

Med opasnəjən mədikkez ponda loə **tuberkuloz-lən otkrytəj forma**. Eta sogalişlən seeəm sostojan- no, kər sija ətləyin krakətnas **vüde lajtə tuberkuloz-nəj paloçkaez**.

Eməş esə una vədkod tuberkuloz viddes əzyltezlən.

Estən nə jılış giznə ogə pondə, a vuzam çelad tuberkuloz jılış gizəm dənə.

ÇELAD TUBERKULOZ FORMAEZ

Çasto çeladlən tuberkulozəs ovlə una formaa. Mijanlə kolə tədsəşnə çelad tuberkulozis vədəs ena ənətkod formaezkət sə ponda, mədviə srazu-zə, kəz toko niya məccisəsə, pondınə pravilnəja ves-kətnən nijə.

NERƏD TUBERKUŁOZ

Çasto çələdlən ovlə ənerəd tuberkuloz. Nərəddəz—etə uçitik organnez, kədnə kujlənən kuçik uvtınlı pırekis çəştezelən omən organizmətəs. Nərəddes loənən niya organnezən, kədnə **dorjənən mijanlış organizmətəs mikrovbezşən.**

Kər mikrobbes şurənən mijan organizmiş siya çəştə, kütən kujlənən ənerəddes, setçin sogmə pıkəsok, kəda boşsə şojsə i oz şəf mikrobbeslə paşkavnən ıbərzək. Nərəddes kutənən mikrovbezəsə i dorjənən organizmə oşlaşa zarazitçəmiş.

Sogalikə ənerəddes pıktənən. Mukəd pora pıkəsəs ovlə kulak ıbzda. Eta dırçı zubvətsə oz kəv. Mukəd pora tuberkuloz paloçkaas razrusajtə ənerədsə. Sek sviş petə or. Seeəm jazvaas əddən dır oz veşkav. Kər dojmənən niya ənerəddes, kədnə kujlənən tyez kolasən, to sek çasto aj-maməs ozə tədə sə jılış, sto kaganəs sogalə tuberkulozən. Nərəddesə veşkəti-kə ranaes veşkalənən, no nə mestən kołçənən rüveçcez.

TUBERKUŁOZ

Çələdlən siş-zə, kəz i ızyttelən, ovlə tə tuberkuloz. Sə dırçı çələdfəs siş-zə uməltçənən, pondənən kaslajtınə i kəpəm dırzək küssə sogətsə, səpəm vırazək ızdə kasejəs. Ojjeznas, siş-zə, kəz i ızyttet, çələd pımatlənən, loə zar. Krakətən eməs tuberkuloz paloçkaez.

Mukəd pora çələdlən tə tuberkulozəs çularə skribəj (zəvəm) formaşn. Sogavənən pondəm kaganəs-

lən t̄bes ovlən̄ mukəd mestaezas porazonəjəş, no dorjan teloes gəgərtən̄ p̄ykəsokkezsə, i mikrovbes krakətnas oz çapkişşə — ozə vüdeňajtçə.

Mukəd pora tuberkuloz d̄ırñi ovlə t̄bezlən mədrıra (povtornəj) vospaßenqo. Seeəm vospaßenqo d̄ırñi priçinasə — myla kaga pondis sogavn̄ — kolə kossən̄ t̄bərkulozъn. Çelad, kədnə sogalən̄ t̄bərkulozən, çasto kənmalən̄, a aj-mam əesoça ozə kossə priçinasə eta kənmaləmiş i ozə tədə, kyeəm şerjoznəj polozeňnəs n̄ kagalən.

Çeladlın t̄bərkulozъs siž-zə k̄z əzyttelezlən, vermas razrusajtn̄ t̄bezlis uçastokkez. Seeəm razrusennəj, mikrovbezən şojəm da jadən otavitəm t̄bezlən torokkes, buru kaşlajtikə, t̄bezşis petən̄ vevdərə i ətlən̄ krakətnas şəvzişşən̄ livozagvuy paşkalən̄ omən (rassasvajtçən̄). Ena razrusitəm t̄torrez mestən loən̄ pustəj mestaez, livo kavernaez.

Bəd mamlə kolə vižn̄ tədvayın, sto t̄bərkulozsə tujə veşkətn̄. Kolə toko as kadə tıppə vraç d̄ınə da akkuratnəja vüpolqajtn̄ bədəs sylis naznaçenqoesə, bədəs, myj sija viştalas.

PLEVRITE

Tuberkuloz sogəttesz kolasiş əni viştalam t̄bərkuloz plevrit, qeto, k̄z eəə sijə suən̄, **plevra vospaßenqo** jılış. Myj seeəm plevra? Plevra — etə slizistəj oboloçka, kəda vevitə t̄besə,—etə p̄yəsa listok; vevdəriş listokbəs t̄bez vüvhis vuzə moros

kletka vylə da ətliaşə ordıbezəkət; nə kolasın loə sel — kolas. Çastoňk tuberkulozən tyesə porazitəm dyrni porazajtçə i slizistəj obołočkaś — plevraś, mukəd pora sýn əkşə zədkoşt. Eta sogətəs veşkətəm dyrni çulalə vyeəma.

KƏNƏMLƏN TUBERKULOZNƏJ VODANKA

Tuberkuloznəj paločkaes siž-zə vermasə vajətńy kynəm vodanka. Eta dyrni porazajtçə kynəmlən ryeşa oboločkaś. Zagvıv sogaliş kagalən kynəmokys pondə ızdıńy. Mukəd pora kagaś eta dyrni ovłə veşov, sostojańçoś sylən bur i poroј kynəmlən tuberkuloznəj vodankaś, çulalə vişəmtəg. No kər sogətəs dyr-ni kəskəm (zapusçenpəj), sek sija dyr küssə i korə dyr, upornəj da vñimatielnəj veşkətəm.

MİLIARNƏJ TUBERKULÖZ

Əddənzyk opasno sek, kər tuberkuloznəj mikrobbes paşkalənə omən jaj kuza. Sek vəd organınp loənə ryeķəsokkez. Nija — prosa tuş ızdəaş. Tuberkuloziş eta forması susə prosovidnəj sogətən. Çastozıksə miliarnəj tuberkuloz dyrni çeladıb kulənə.

VEM OBOŁOČKAEZLƏN TUBERKULOZNƏJ VOS-PALENNO

Eta vişəmtsə med çastosə ovłə sek, kər tuberkuloznəj mikrobbes paşkalənə omən organizməttəs da poražajtənə vem oboločkaesə.

Eta sogətəs ovla vəd godşa çəladlıən. Mukəd pora eta vişəməs ovla seçəm çəladlıən, aj-mamıys kədnalən sənəp, sto kaganıys nylən vəli zik zdorov.

No mija tədam, sto tuberkulozı vermas çulaçın skribtəj formaən. Vişətnı-da çəladıss zdorov, veşov, seralə. Nekər sija ez norası vişəm vylə, i aj-mamıys səlis ez kaçavlə tuberkuloz sogətəsis kyeəm-lıbo priznakkez. No vot kər loas kyeəm-lıbo mədik sogət, bura uşəm, dojməm lıbo jurə vaçkəm, sek orqanızmıys nylən slabəjşalə i tuberkulozı, kəda sek-təz vəli skribtəj sostojaṇpoyn, jyvşalə, pondə əddən-zək kazmətliyń as jyvşis.

Eta sogətəs zagəna razvivajtçə. Pervo toko çelad şərgiyn bura vişətiş aj-mam kaçalən pərvəzət vezşəm kaganıys povedenqpoyn da sə nastrojeṇpoyn. Siya vledənlik loə, zag, çəladkət orsə dəsa, unazıksə ovla ətnas, sajəvtçə otlı sogja. Lunnas kər vodıstas, myj ozzək səkət nekər ez vəvlə. Mukəd pora sija əsə, kət myj-vı ez şoj, əsə ne şojanşaças. A zəvərtyń, kər sogətəs bura-nı əzdas, kaganıys oz-nı çəççəv olpaş vlyvşis. Pondətçənə sudorogaez. Şinnes kosəjşalən. Kaga dugdə vərətnı kiokən, kokokən (paralit), dugdə tədnı sə gəgəriş otırsə. Nedər myjış kaganıys kulə.

Sogətiş eta forması medşəkbt. Veşkətnı sija oz tuj i sija əddən mücîtelnəj — kyz kaganıys ponda, siş-zə i sylə matış morttez ponda.

KOSKAEZLƏN DA SUSTAVVEZLƏN TUBERKULÖZ

Çələdlən çasto pantalə koskaezlən da sustavvezlən tuberkuloz. Tuberkuloznas vermasə lənə strəjdəməş լubəj koska da sustav. No çastozıksə vişlənəy sursaez, pişəssez da tazobedrennəj sustav.

Tuberkuloznəj poloçkaşs təbezis, kiskaezs is ibo mədik mestiş şurə virə. Virbəkət sija munə kyeəmilibo sustavə ibo koskaə. Setən tuberkuloznəj poloçkaşs sogmətə rəkəsok. Jaj dorjişses—çoçkom vir sarikkes—çukərtçənə sija mesta gəgər, kütə şeitçis tuberkuloznəj poloçkaşs, i ozə lezə sylə əzdənəy, vədənəy. Siş-kə, tuberkuloz pozəs, kədə jərtisə miyan dorjişses, koska vylas ibo sustav vylas vermas koççənəy oynə vədsə goddezen i dasgoddezen. Uməlsə organizməs ponda sija nəm oz ker i mukəd pora oz kazmət as jəvhis sogalişbslə kuvnəzçis, kütçəz mortəs olas.

Vraç dənə loktikə ne soça ovlə siş. Loktə kagaən aj ibo mam, viştalənəy, sto kagalən vişə pişəsəs. Eta dərgi aj-maməs ənənəy, sto kagaşs uşis i eta vərənən pişəsəs sylən pondis dojtnəy, i kagaşs pondis çotnəy. Vraçlən nəvluqəndə tədə, sto kagaşslən pişəs sustavın tuberkuloz.

Aj-maməs dívujtçəmən vaitənəy, sto kaganəs pylan vəli əlik zdorov, a sogavənəy da çotnən pondis toko səşən, sto uşikas əddən dojmış.

No deloß sъып, sto sija çаштып, кытсә шелитчىс туберкулознәј poloçkaыs, koskaыs ңевна vezшә. Seten соjыs loә jeeazьk i koskaыs loә vъntәmzьk (slavәjzьk). Bura dojdikә palоçkaes petәnъ ръkесokшиs, orgaнizmъs eta mestыn vъntәmшалә i oz verмъ kolәm vъnәn pessъль palоçkaezkәt. Tuberkuлoznәj palоçkaes pondәtәnъ assinъs гиbiтeлнәj изпъsә, ыздәnъ, lezәnъ jaddez i razrusajtәnъ koskasә. Loә zubыt i kagaыs oz verмъ vetlәtпъ.

Koska-tuberkuлoznәj sogatteşis çelaqыslәn çastozьksә ovлә şursa tuberkuloz. Sogatss eta razvivajtçә zagәna. Loә zubыt, lebә zar. Eta дыгىi sogalişs pervo oz verмъ въеәmika viшtavnъ, keda mestыn sylәn zubыt. Sъvәrъn loә kokkezъn slabost. Nedir myjış vişnъ pondә opredelonnәj mestaыn.

Vetlәtikә ovлә әddәn zubыt. Çelaq starajtçәnъ jeeazьk vetlәtnъ. Kolә-kә kagalә suзәtпъ myjkә зозиs, dak sija starajtçә ne my8kыrtçыnъ, ne kәstъnъ kossә, a рukшыстas da siш suзәtә, a вәra kәr sylә kolә вәr lebtishnъ, sija kiokezzas ръkшә pervo зозас, a sъvәrъn kazas.

Soça tuberkulozss kutә әтиk şursa,—çastozьksә pondәnъ dojmyнъ drug 2—3. Pozvonoçnikkes zugalәnъ i pondә sogtmyнъ gorb. Seeem tuberkuloz дыгىi, әddәnъzьk, nezeли mәdik tuberkuloz vid дыгىi, vazno askadә munпъ vraç дынә otsәt ponda. Askadә da praviлnәj veşkәtәm дыгىi tujas padmәtнъ sogatsә, ne lezпъ paşkavnъ sylә, i sek gorv oz lo.

Nesoca pondə vişnə **tazo-bedrennəj sustav**. Per-
vo porazajtçə sustaviş slizistəj ovoloçka. Sija gərdə-
tə, vevtlişə rəkəsokkezən. Mukəd pora sviş pondə
petnə or. Koska koçecçes vevtəməş volkət gəçcez-
zən, tıjşaç koskaes vermən vərnə (vestaşnə). Kər
pondətçə tuberkuloz, gəçces loənə ənevolkətəş. Nija
vevtlişən pəkəsokkezən. Sogətsə vuzə koska vylə.
Koskaes razrusajtçən. Bvd vərzətçəməşən ovlə zu-
vət. Sogalişəslə şəkət vətlətnə.

Uçət kagaezlən ovlə **çuqnez koska** tuberkuloz. Çuqnes pəktənə, kuçikbəs nə vylən gərdətə, pəktəm
çuqnes vaçkişənən çərslaq. Tuberkuloznəj paloçkaes
şojənən koskasə, i siyən mijan olanən etə sogətsə
suənə „kostojedaən“. Çuqnez kostojedəns kəssə
əddən dər, i veşkaləm vərən kolççə tədçana rubəc. Kər
etə sogətsə dər oz pondə veşkətnə, sek tuber-
kuloznəj paloçkaes əzikəş şojənən koskasə, a medvə
setçəz əne vostənə, kolə sogətsə veşkətnə sek-zə,
kəz toko sija tıcciqas, pondətikas-zə.

KUÇIK TUBERKULOZ

Sogətteziş kuçik tuberkulozsə viştalam „volçanka“. Eta sogətsə çastożksə ovlə əzyltezlən, no mukəd
pora sija porazajtə i çəladəs. Unazıksə eta sogətsə
ovlə çuzəm kuçik vylən. Pervo kuçikbəs gərdətə i
çorżə. Səvərən ena mestaes vevtlişənən jazvaezən,
korkaezən i pondənə razrusajtçən. „Volçankas“ ov-
lə əne toko kuçik vylən, no porazajtə i gəçcez. Əne

veşkətnə-kə etə sogətsə, dak sija dojməm mesta-ezsils kuçiksə çuzəm vılyıp ʒikəz şojas, a siž-zə razrusitas i nır gəçsə i sogalış mortlis çuzəmsə keras bezobraznəjən. Kolə askadə tuppı vraç dınpə otsət ponda i panəvtnı etə vişəmsə srazu-zə, kyz toko sija pondətças.

ZOLOTUXA

Uçət kagaez çasto sogalənə „zolotuxaən“. Zolotusnəj çeladıbs ovlənə kəsəcikəş da ղaqəcikəş. Mukəd pora nija vişətnə-da joneş, no rıskılıtəş. Zolotusnəj çeladılən çuzəm kuçik vılyıp, pıg gəgər, jur vılyıp, mukəd pora omən jağətəs loə səp—kiştə. Mukəd pora seeəm kiştəməs vamə, peñeziş petə or, şinnez orşalənə; Jugbt dırlı şinnezis pətənə şinvaez.

Zolotusnəj çeladılən çasto ovla kaseł da nasmoka. Mukəd pora pılən rıktə vevdəriş tıgrpıs, rıktənən qerəddəz goşa vılyıp da konuvitezən. Poroj qerəddes nə toko rıktənə, no i orşalənə.

Sogətsə etə vıbdənnıbs tədənə, sija vıbdıslə tədsə, no nə vıbdənnıbs tədənə, kışaq sija loə. Ożzək dumajtisə, sto zolotuxaabs çeladılən ovla sijən, sto nija şojənə una çəskətə. Əni naukaən dokazitəm, sto zolotuxaabs — etə tuberkuloznəj proisxozdənqoa sogət.

NİMAŞAN KAGAEZLƏN TUBERKULÖZ

Organizməs üçiçik nimaşan kagaezlən əddən slavəj i uməla dorjişə. Sijən, kər tuberkuloznəj pa-

loçkaes şurənə kaga organizmə, nijs pondənə vüde-lajtın assınbəs jaddeznıbsə i etasən organizməs otrav-lajtçə. Seeəm kagaabs vesnas sodə uməla, nevesov, bledbənik. Şojsə sija uməla. Poroj ovlə myt, ovlə neyzət zar. Soçlıka myççışə kəs kəsel, i on-kə askadə mun vraç dənə, sogətəs razvivajtçə oşlan i kagaabs kula. Sijən vəd mamlə, kər kagaabs sylən razvivajtçə uməla, kolə askadə munnpə vraç dənə otsətla.

VELƏTÇAN GODDEZA ÇELADLƏN TUBERKULÖZ

İzəltək çeladlış tuberkulozən səgaləmsə tujə tədnə to kəcəm priznakkez şərti: medoş, kagaabs fiziçeskəja vədməmənas koççə,— boştam kət siş, goddes şərti sylə 12 god, a sə vylə vişətikə sylə şətənə ne unazık 9 godşa. Siya kəsənlik, kuçikbs sylən vəsnitik, neznəj, koskaes vəsnitəş, svənnəs nevətəş, morosbs veknit. Nərəddes gola vylas da konuvitzezas sylən pıktəməş, vərətçə siya zagəna, dəsa. Kagaabs çasto noraşə jur vişəm vylə də kəsel vylə, sylən çasto ovlə neyzət zar, siya noraşə, sto sylə kəzət.

Seeəm çeladəs əddən nevynəjəş, vədkod pusta-kbs nijsə ləgətə. Nyənən avu siya gazbs, kotaşəməs, kəda ovlə nə godşa çeladlən. Seeəm kagaabs jeeə — soça orsə da vəbalə, kəz sylən jorttes. Mukəd pora siya lunsərnəs vodə olpaş vylə, kər, matəs dumaj-təmən, sylə kolə, „dəloən zañimajtçəpə“. Mukəd mam pondə dumajtın, sto kagaabs uməla velətçə

sijən, sto sija dı̄s, i poroj vartlə sijə eta ponda.

Kər munasə vraç dı̄nə, to tədasə, sto kagaçs **sogalə tuberkulozən**, sto i tədçan dı̄səs sylən, i nərvnostəs, i ləgaşəməs, i vədətəməp koççəməs, i kənpətəməs, i jur vişəməs — vədəs eta priznakkez şəkət da müçitənləj sogətlən, kədə kolə vura, dug-dı̄vtəg, kytçəz kagaçs oz veşkav, leçitnə.

KƏZ PESSƏNB ƏLAD TUBERKULOZKƏT

Mijə ne ətpyr-çı baitlim, sto burzık beregitnə astə sogətəs sogja, nezeli veşkətnə sijə. Etə əd-dənzəksə kolə vişnə tədvülyən tuberkulozən sogalikə. Ətkə, sijən, sto sogətəs eta əddən paşkaləm, sijən omən sogalənə una oğır, i tuberkuloznəj mikrobbes vəzzənən mişanəs vbd oşkəv vylən i nełki setçin, kytən mijə etə ogə idumajtə. Mədkə, esə i sijən, sto tuberkuloznəj pałoçkaçs jonzık, ustojçivəjzık, nezeli mikrobbəz mədik zaraznəj sogətəzələn, i pes-şənə tuberkulozskət əddən şəkət.

Tuberkuloz mikrobbes əddən dır olənə mort organizmən nełki i sek, kər organizməs oz şet paşkav-ny pıłə. Nişa əddən dır vişənə assinəs zaraznəj vəppəsə krakətən. Nełki i sek, kər krakətəs koşmas, tuberkuloz mikrobbes dır kezə soxraqajtənə assinəs stojkoştırsə da zarazişənostırsə, dır vermənə zarazılınə mədik mortəs. Əddən dır nişa olənə vazəm da remət mestaezən.

Туберкулознәј paloçkaes polənъ sondılış: sondı vylas nija çoza kułenъ. Medvъ vijnъ nijә kislotaenzәn, kolənъ əddən krepət rastvorrez karbolkaiş, su-lemais da siş ož. Kulənъ tuberkuloz paloçkaes i pizətikə.

Mijanlә ovjazaṭeļno kolə tədnpъ, myjen vynaeş tuberkuloznәj paloçkaes, i myjiş nija polənъ, sъ ponda, medvъ kuzəmən nuətnъ nykət med bespos-çadnәj pesşəm. Mijanlә kolə tədnpъ, kytən nija olənъ — şelitcənъ, sъ ponda, medvъ velavnъ bereditnъ aştə i çeladqsə tuberkulozən zarażitçəmiş.

Sъ ponda, medvъ uspesnəja pesşənъ tuberkulozkət i vədsən vermyń sijə, kolə, ətkə, uşilennəja veşkətnъ nijə, kin sogalə tuberkuloznas, i, mədkə, vədkəd meraezən bereditnъ çeladəs eta sogətən zarażitçəmiş.

Kolə çorulta vižnъ tədvılyń, sto vermyń etə sogətsə vermas toko zdorov orgaçizm, i toko zdorov-zə organizm vermas bereditnъ zarażitçəmiş.

Kagalən orgaçizməs əddən slabəj. Pesşənъ tuberkuloz zarazaşkət sylə şekət. Sijən, medvъ bereditnъ kagasə sogaləmşis, əddən vazno loə sleditnъ çeladlış neznəj orgaçizm praviñnəja zorətəm da krepitəm şərən.

Mijə baitim-ṇi sъ jyliş, sto tuberkulozsə, unazık, paşkətənъ tuberkulozən sogalişsez. Etə medož dolzonəş vižnъ tədvılyń aj-mam, kədna zabotitçənъ aslanıns çelad zdorovjo ponda.

Zdorov aj-mamlən i çəlaqəs zdorovəş sogmən. Sijən aj mamməs dolzonəş zabolitçən aslanəs zdorov-jo ponda. Bəd mam dolzon tədvülen vizn, sto i şəkətən vetlətikə, i kaga vajikə, i kagasə verdikə vermasə lənən vədkod oslozqənənəz. Vermas nə toko kagaçəs slabəjən sogmən, kəda berdə çoza kutçisə vədkod sogətəs, no i açəs mamməs vermas kuvn. Sijən vəd mamlə, kəda sogalə tuberkulozən, əddən livo qədədən-şoodno, kolə baitnə vraçkət — sovetujtçənən — tujə-ja sylə vajnə kagasə.

KAGAƏS VERDƏM

Mijan osnovnəj zəbətə dolzon lənən sija, medvə çəlaqəs mijan vədmisə lənəş, zdorovəş, normalnəjə razvitəjəş. Normalnəja kaga razvivajtçəm ponda, vədmən ponda da sə orgaçizm lənmətəm ponda med vaznəjəs—etə pravişnəja verdəm.

Sijən kolə torjən suvtçənən seçəm vopros vünn, kəz pravişnəja verdən kagasə.

Medoşşa mişecçəzə kaga olanən medbur şojanən sə ponda loas mam jəv. Bəd mam dolzon verdən assis kagasə morosən i oz-kə kov, dak nə kojnən sijə eta vaznəj da kolana sə ponda şojantəg. Nəlkı i sek, kər mam ponda sogavn, to oz kov, tujə-kə, dug-dətnən morosən verdəmsə. Nə şətnə moros toko sek vəlis, kər zapretitas vraç.

Mam jələn eməş dorjan (zasçitnəj) vessəstvoez, kədnə əddən kolənən kaga organizm lənmətəm pon-

da. Некъеəм тədik jələn (не тəs jələn, не kəza jələn) ена dorjan vessestvoes ави. Una uçonəjjez issledovaṇqoez şərti, некъеəм тədik şojan oz ver-
tə lənə poleznəjən kaga ponda, kəz tam jəv. Seeəm çəlaq, kədna tam jəv tujə şojənə təs ʃivo kəza jəv,
ovlənə slabəjəs, vledeñikəs da i çastozyk soga-
lənə.

Verdn̄ kagasə kolə **opređelənnəj** kad çulaləm
vərən. Unazıksə sovetujtənə verdn̄ morosnas vəd
3 ças çulaləm vərən, 4 mişecşaŋ verdn̄ tujə $3\frac{1}{2}$
ças vərti. 5—6 mişecşaŋ tujə verdn̄sənəp eəə tədik
şojanən. Moros jəvşa, izvesnəj kad vərən, konsulta-
cijaiş vraç viştaləm şərti tujə şetişənə kasa, vəd da
muk.

Vraç dənə tıppə kolə ne toko sek, kər kaga
pondas sogavn̄, no i — myj eəə vaznəjzək — sek,
medvə poluçitn̄ sovet (konsultaciya), medvə ožək
tədn̄ kyeəm-ʃivo sogət jılış da beregitn̄ kagasə
sə sogja. Zdorov kagaən objazatəlno ne **jeeazək**
ətpyrşa mişecnas kolə vetlənə konsultaciya şetiş
vraç dənə sovetlə, sə ponda, medvə vraç sledoñis,
praviñno-ja verdn̄ kagasə, normalnəja-ja sija vəd-
mə da razvivajtçə i medvə askadə primitn̄ meraez
vədkod sogətshaŋ beregitəmən.

Kolə tədn̄ vəd mamlə, sto mukəd məssez sogalənə
tuberkulozən. Seeəm təs jələn eməş tuberkulozə
palockaez. Sijən, kər kagasə verdn̄ təs
jələn, to jəvsə kolə objazatəlno pižətn̄. Nekər oz

kov şetńy kagaślə jəvsə piżettęg. Toko piżettəmən vijsənń yəlas tuberkuloznəj paločkaes, i jəls 10ə bezvrednəjən.

İzbytzék čeladəs verdnń kolə siž zə kolana porjadokən. Verdnń kolə **ṇoliş lunnas** opredelonnəj kad çulaləm vərty i vədkod, a ne pṛt ətik şojanən.

CISTOTA DA SƏSTƏM VOZDUX

Med vaznəj uslovija mijan zdorovjo ponda—etə cistota, səstəma oləm. Unazıksə mijə assinəm olan-pırməs çulətam kerkuyp. Sıyp mijə olam, şojam, użam. Sljən kolə, medvə kerkuas mijan vəli pṛt səstəm.

Kerkusə oħixoditikə oz kov lebtyń vussə. Zoz ćyv-kyń kolə vadəm rosən ċibo sotkaən; vussə ćyvkyń vədəm trəpiçən. Kerkuyp oz kov vižń vədkod ɣekolan klamsə, kədna vylə əkşə bus. Əddən vazno, medvə kerkuys ċibo torja zýrbs vəli jugħt, kəs i med suris sondi.

Mort zdorovjo ponda vozdux əddən vaznəj. Sıyp em kislород, kəda mijanlı siž-zə kolə, kyz i şojan. Vozduxtęg mortbs oz vermə ovnъ. Ne şetńy-kə mortbslə vozduxsə, dak sija vermas kuvnń kypytməkə minuta vərti.

Kər ucičik zýrokyn əkşənə una otır, kytən əzynnes da ьbəsses ignaləməş, i səstəm vozduhxəs ɣekyt oz pṛt, to sek 10ə duk, vozduhxəs eıkşə, i əddən-zyk slabəjjes uşənə ovmorokə.

Kislorodsə, kədə kolə mort lolalikə, vədəs voştən. Vozduxas əksə lolalikas mortən lezəm vrednəj sə zdrovijo ponda **ugləkisləj gaz**. I kər mortəs lolalə etən gaznas, sija otravlajtçə.

Vot tıqla gozumnas kerkuas əzəppnesə vizpə kolə rıy oştəmən, kuz lun. Təvnas siž-zə, tujə-kə, dak fortoçkasə luntbər kolə vizpə oştəmən, medvə səstəm vozduxəs loktis dugdəvtəg. No kər oz tuj oştən vizpə fortoçkasə luntbər, sek kolə oşlınpə sijə kət ne dyr kezə, səvərən ignavınpə, a nedyr tıqlış vəra oşlınpə, medvə vozduxəs kerkuas vəli rıy səstəm.

Bədənnəm tıjə ażzəvlam, tıj ovlə nija çəlađkət, kədəna olənpə uməl da təvzətliyəm kerkuezən i jeeə ovlənpə vozdux vılynp—ətərən. Səcəm çəlađbəs ovlənpə vledbəqikəs, uməla vədmənpə, əusto əogalənpə taxitən, tuberkulozən da vədkod mədik sogəttelezən.

No i uməl paṭeraezən tujə vədətənpə zdrov çəlađəs. Kolə toko paṭerasə vizpə rıy səstəmən, əsto tozək təvzətliyənpə sijə i çəlađsə dyrzək— unazək vizpə səstəm vozdux vılynp da sondi vılynp.

ÇƏLAĐLƏN VOZDUX VİLYNP OLƏM

Əsto tujə ażzənpə, unazəksə dəreñçayn, kər kagaəs, kədə sogmis arən livo tələn, top tulşəzzəs ətəras oz petkətlə, polənpə prostuditnpə sijə. Kagaəs rıy olə duka kerkuyn, kədə mukəd pora əekər ozə i təvzətli. Səstəm vozduxtəg kagaəs uməla vədmə.

Organizmъs sъlən oz jopny, oz kaſitcъ. Seeem сe-
laqdsъ vьdmtъslavəjəş, qeznəjəş i rołenpъ pogoda-
sъ vьdkod vezşəmiş. A k r tułsnaş niјe petk t l pъ
et r , niјa, aslanbs slabost saq, qesoşa pond pъ 80-
gavpъ t bez vosrajeñpo n.

Seeema vьdt mъs kagas e vospit vajt mъs per-
ravi n j. Gozumnaş c laqds  kol  objaza elno petk t l pъ
et r , s st m vozdux vyl , pond pъ petk t l pъ
sogm m m saq 10 lun  ulal m v r y n. Pervo vi p  niјe
s st m vozdux vylas kol  15—30 minuta, a s v r y n
 o d r z k i d r z k, i v li s s v r y n ku z lun. T vnas
petk t l pъ c laqds  et ras kol  mi se  v r ti sogm m
v eras, pervo 5—10 minuta d r na i zagv v vaj t pъ
3—4 cas z. Tu e perer vvez n (ne podr ad 3—4
cas z).

Kol  vel t p  kagas e vьdkod pogod a d n e. Zer po-
ra l bo t v pora tu e su lavp  naves uvt n, k t c  t l s da
zer s oz  sur .  v yt morozzez pora petk t l pъ c e-
laqds  et ras oz kov, vermam k nt p  l bo prostu-
dit p .

KU C IK S ST M A VI Z M

Ku c ikbs mijan, si z-z , k z organizmi  i m dik
 ast tes, ol , soj , lolal , vi e. Lolal  ku c ikbs u ci t k
o taokkez-p r , l bo, k z niјe es  su n p , poraez-p r .
N -p r  si ja vo t  asas mijan organizm ponda kola-
na kislorods  i  tl a n  yl m nas  apk  organizm s
vredn j, qekolana veslestvoes .

Şı ponda, niedvь kuçikks pravılınəja pítajtcis, kolə səstəmən vîzń sijə; kolə kъz ъзыылә, siž-zə i kagalə çastozyk miškavny kuçiksə—kupajtçypъ.

ÇEŁADƏS KUPAJTƏM

Çeļadəs 6 mišeçəz kupajtnı kolə vyd lun i ne ətprişən lunnas mişşətلىپъ jərkolasokkezsə.

6 mišeçəs çulaləm vətyn kupajtənə kagasə lun vərti. Ətik godşa i ъзытык çeļadəs kupajtnı tujə . ətpyrən pjałidñevkanas (vit lunnas).

Koñesno, i seeəm çeļadəsə mişşətلىپъ kolə çastozъk, əddənözъksə gozumnas, medvь jajnys nylən vəli ryr səstəm.

Kupajtnə kagasə tujə kət kər, neovjazatelnə ətik kadə, no toko ryr verdəməz. Kupajtnı verdəm və tyn oz kov sijən, myla sek զugşə zevdəgyni şojan-lən pravılınəja perevarivajtçəməs.

SONDILƏN ZNAÇENNO

Çeļad organizm jommətəmən əddən ъзъt znaçen-
no vižə sondi. Neves-ed vazşaq-ni baitənъ: „kыtçə
soça pъravlə sondi, setçə çasto vovlə vraç“.

No polzujtçypъ sondinas kolə kuzəmən. Sijən
nepravılınəja polzujtçəməs vermas vajnъ mortıslə ne
polza, a vred.

Zdorov çeļadəs ətik godşaezsə vižń sondi vylas
tujə toko asyvnas.

Lunnas nijə siž-zə kolə vižń vozduх výlyn —

әтәрьп, по токо sondi сајып, күләнкә үнзәтъп. Әзьт-
зьк چеладсә үизнь sondi вълас түје і дѣрзък.

Әддәп ызыт poљza zdorovjo ponda loě sek, кәр
челадсә күсәп kотрасәпь sondi вълас,—кәр пыләп
сotças күcикпүs, і Jonmas въdәs orgaңizmьs.

Praviлnәj verdәm, səstәm vozdux da sondi,—etә
nija glavnәj uslovijaes, kәdnä kolәnъ sъ ponda, med-
въ Jonmәtпь da kalitпь kagaliş orgaңizmsә. A zdor-
rov kalitçem orgaңizmьs vъnoşliv kәt kъeem pogod-
da dyrni i koknita vermә pessъпь въd zarazakәt,
въd sogətkәt.

КЪЗ ШЕМЈАЬН BEREGITNЬ KAGASӘ TUBERKU- ЛОZӘN ZARAZITCӘMŞAN

Къз шемјаьп kin-лиbo sogalә tuberkulozен, то
zarazitçыпь sijәn mәdiklә tujә әddәn çoza i kok-
nita. Seeәm sluçajjez dyrni kagaәs kolә әddәn ve-
regitnъ. Tuberkuloznas sogalәnъ әddәn una otir, sija
rasprostraңonnәj. Una mijan kolasiш verмөпь ныjәtпь
асаньс tuberkuloz zarazasә i paškәtпь sijә, vuzәtпь
mәdikkez vylә, ашпьс sijә oz i dumajtә, ozә tәdә.
Sijәn, loas-kә mortlәn kъeem лиbo priznak eta sogat-
lәn (kasel, umәltçem, çastәj lixoradka, ojjezәn ръта-
lәm, slabost, da zar), kolә nemedлennәja типпь vraç
дыпә, proveritnъ zdorovjosә.

Въd sogaliш mortlә kolә objazaтељno veшkәtçыпь
Mijә baitim-ni, sto tuberkuloz zarazasә unazъksә
paškalә sogaliш mort krakәt-pъr. Sijәn, sogalә-ko

kin şemjaas tuberkulozən, kolə primitiv to kyeəm meraez:

Medoʒ sogaliş mortlən med vəli torja paşkəm, torja olpaş i torja posuda. Kolə torjən mişkaçın sylis posudasə, torjən peslavnı da rəznpə sylis paşkəmsə.

Kəz vədəs şemjaas olə ətik zərjyən, kolə, medvə zdorovəjjəs, əddənəzəksə çəlaq, vəlisə ыъпзък sogalişs dənşan (kət metr kık ыъна).

Glavnəj zarazaas — etə krakət, duł da sogalişlən mədik vüdeleñəoez. Kər sogalişs kaslajtə livo qesjə, sek tuberkuloz mikrobbes ətlən pəzəmənas veritəpən dər əsəvnı vozduxas i ətlən vozduxnas şurnı təbezə mədik morttezlə, kədnə olən setən ətlən. Sijən sogalişsələ kaslajtikas livo qesjikas əmsə da çuzəməsə kolə vevtəsələn չəvjanokən sə ponda, medvə dułs ez rezşə ətmədərə, a kołccis չəvjan vəlas. Çəvjanokkesə assis sogaliş mortls siž-zə ne dolzon çapkaçın kütçə sedas, a teçnən nijə ətik mestə, sajəvtən.

Bəd, tuberkulozən sogaliş, mort dolzon velətnən asşə ne şəlaşnən zozə. Eta ponda kolə vişnə igana şəlaşanın (zakrytəj plevateñica). Zərjyən plevateñicasə tujə vişnə zozas. Tujə siž-zə kernə kormaçın novjətan plevateñica — kyeəm-ənənavid bankaok vevtokən livo steklannəj bankaok paşkət gołukən da torpt probkaən. Seeəm plevateñicasə tujə rıg şərən novjətnən.

Ətərən da obvestvennəj mestaezən, kytən ovlənp una oṭir, oz tuj şəlaşnə kytçə sedas, a kolə vişnə igana plevatələncə, medvə ne paşkətnə zarazas. Kişlənə krakətsə plevatələncəsiz siž zə oz tuj kytçə sedas. Medbur kişlənən sijə ubornəjə.

Pizəm — smert tuberkuloz mikrobbeslə. Sijən krankətnas plevatələncəsə kolə burazəka pizətnə i kişnə sviş krakətsə ovezvrezennəjə-ni. Plevatələncəsə krankətnas pizətəməs ponda kolə ruktənə kyeəm-lıbo dozjə da siž pizətnə ças zən lıbo ças dərna.

Kər krakətsə plevatələncəsiz kiştənə pizəttəg, sek plevatələncəsə krakətsə kiştəm vərən kolə vyeənik mişkavnə ʒırt kunvaən da səvərən sijə eəsə pizətnə.

Guttez paşkətnə zarazasə. Sijən vədkod şojansə da produktaezə kolə vəregitnə guttez sogja. Kolə vişnə tədvılyən, sto naşəstəm produktaezkət zarazaəs med kokqita şurə mijan organizmə.

Mijə tədam, sto tuberkuloznəj paloçkaes polənə sondiis i sto sondi jugərres çoza vijənə nijə. Etə tədikə, gozumnas əsvənnəsə ed veztə, ed ignalə tujsə rırnə sondi jugərreslə tijan kerkuə.

Vəd soznatelənəj sogaliş i sijə gəğərtiş oṭir dolzonəş şerjognəja otnoşitçənə kək zadaça dənə: vəd vüniş da pravilnəja vəşkətnə tuberkulozsə da **въдноz vəregitnə çəlaqdəs eta sogətən zaražitçəmiş**. Pondaskə sogaliş səstəma vişnə aşsə da vñimətelənəja tırtılı vədəs praviloesə, kədənə jılış mijə viştalim, sek

jeeazъk loas opasnoш zaraziшпъ tuberkuloznaс çela-
d  s n  lki i sek, k  r olan uslovijaes i um  l  s.

No kol   viшпъ t  dvыi  n, sto k  t i pondan-k   bere-
gitc  m  n ovn  , no s  -z   tuj   zaraziшпъ tuberku-
loznaс. Sij  n, loas-k   sogal  m vyl   podozre  n  , sek i
vzyitezl  , i çelad   kol   castozъk vety  n dispanse-
ri   l  bo konsultacijs vrac d  n   sovetl  , medv   t  dn  
sog  ts   da pondn  n praviln  ja veшk  tn   sij   sek-z  ,
k  z toko sija pondet  s.

TUBERKULOZEN SOGALIS CEЛАД  S VEШK  T  M

K  p  m oзъk mij   pondam veшk  tn   sog  ts  , s  p  m jeeazъk mij   setam paškavn   sog  ts  sl  , s  lytм
cozazъk sogaliшs  sl   lo   dolytzъk, i sogaliшs veшkal  .
D  r k  sk  m — zapuscen  n  j sog  ts   veшk  tn   upa  n
şekytzъk.

Vrac  s vazn  -di t  d  n   tuberkulozs   i velat  n
slysh osobennos  t  s  . Una pukt  m iz s   vyl  , medv  
az  n   se  em lekarstvo, k  da vermis-v   vijn   mijan
organizmiш tuberkulozn  j paloçkaes  . No sija vevt  -
ma z  rovoskov  j oboloçkaen, k  da   dd  n şekyla
syl  .

Setn   ju   se  em krep  t lekarstvoez, k  dna vij-
lis  -v   mijan organizmiш mikrovbes  , oz tuj. Se  em
lekarstvoezsa   organizm  s vermas otravit  n  . Sij  n
setn   se  em lekarstvoez, k  dna  sa  n sogaliш jeeazъk
pond   kasljajn  , rytaun  , mytiшn  , sojn   pond  
burazъka i syl  n organizm  s krepam  .

Medbur sredstvaez mijan organizm jommatem ponda—etə sondi, va, vozdux, pravilnaja oləm da şojem.

Въд въртѣцѣм дѣрѣ, въд из дѣрѣ тиже виѣам въп. Шојемѣс да соччишемѣс mijanlә kolенъ съ ponda, medvъ bergatnъ виѣам въпсә da jommatnъ sijѣ.

Viжате mijan чѣладъ вълѣ. Mымда nija kotaşenъ, veñlenъ etm d r , w balenъ,  st nъ v ppiss ! Zdorov kaga u nъ dolzon unazъk  ызыт mort ,  astozъk шојнъ i unazъk sotchiшnъ. Sъ ponda, medvъ sadъs syl n ez въг, a jommis, kol , medvъ шоjanse da soccatse kaga sl  setlis  akkuratn ja pukt m kad  ulal m в гъп.

 dd n vazno t rtnъ en  praviloes  sek, k r kaga sogal ... Jaddes, k dn  lez nъ tuberkulozn j palo kaes, kagas  ker nъ qervn j n da razdratzitel-n j n. Челад, k dn  sogal nъ tuberkuloz n,  dd n bespokojn j s, una kotaşenъ, pes nъ v ppiss . Eta an organizm s ny n e e  dd nъk slab j sal . Sij n sogali  ch ladl  kol  objaza eno kern  въдѣs pukt m kad : vodn  i  ec s nъ, шојнъ. Ors m, zan t j aez, соччишем — въдѣs eta dolzon ker s nъ praviln ja, suvt t m kad . Въдѣs dolzon ion  i nd t m opredelonn j mog su t t m d n : beregitnъ kagali  v ps ,  kt nъ vi  v p въдим m ponda da sъ organizm jommatem ponda.

Шоjanse sogali  kagal n dolzon ion  въdkod — raznoobrazn j: unazъks  j v, kar cez, frukt aez, ja . Muk d aj-mam starajt n   dd n v verdn  ch ladse

i una şetənə zırrez. No seçəm verdəməs çəstožıksə ovla sogaliş ponda vrednəj. Mukəd pora səşaq ovla mət, orqanızməs vüntəmşalə i oz vermə pessəpə sogətəskət.

Organizmsə jomtəm ponda kolə vədsən ispožujt-pə sondi, vozdux da va. Sogalişsələ kolə unazık lənə səstəm vozdux vılynp. Jaslıezyn, çələd sanatori-jaezyn da vər skolaezyn çəlađabs gozumnas kuz lun çulətənə vozdux vılynp. Paşaşənə niya koknitzıka, kotrəşənə ətik trusbezən, sižkə kuçiknəs nylən və-eəma ʃolalə i sotçə — zakalajtçə. Şojənə niya, uzənə, guļajtənə, soççişənə — vədəs vozdux vılynp. Ojnas uzənə oştə əsəna zırrezən. Təvnas çəlađabs nə toko guļajtənə, no i lunnas uzənə vozdux vılynp. Eta ponda kerənə vataş ʃivo əvçinaeziş mesəkkez, i çəlađabs uzənə nınnə vozdux vılas krəvaṭtez da raskladuskaez vılynp, təv sajyn.

Mijan organizm jomtəm ponda da tuberkuloz veşkətəm ponda əddən ızyt poža şetənə sondi jugərrez. Kolə toko praviñnəja ispožujt-pə nişə.

Velavtəg dyr-kə ovnə sondi vılynp, to vermas jaj sotçınə, loas ʃixoradka, mət i tuberkulozbs pondas burazık ızdənə, sek požaşs tujə sondiñşşən loas vred.

Kuijənə sondi vılynp ʃivo kerlənə sondi vannaez kolə toko vraç viştaləm şərti. Vraç dolzon viştavnə, kin-lə sogalişsəs kolasiş tujə kerlənə sondi vannaesə i kyeəm çassezə lunnas, i suvtətnə kad vəd prijom ponda.

Въдкод mestaezъn požujtçъnъ sondi jugärrez-nas tujë de etik kadə. Boşlam kət siž: lunlaçъnъ īivo kerəssezenъ çeladlə sondi vannaesə tujë primitiv tokо азънас 9 çasəz, mədik mestaezъnъ lunnas 9 da 10 ças kolasen i siž ož. Pondəfçikas sondi vannaesə kolə primitiv 2 minutaən təlo kəknan bok výly. Medožza lunas tərtəmvi loasə 4 minuta. Sıvəgъn kolə vyd lun sodlъnъ etik minutaən vyd lador výlə i vajətnъ 30—40 minutaəz.

Sondi vannasə primitikə kokkezən kuylъnъ kolə sondilaças, a jurən mədərə. Jur objazaşəno kolə vevl̄tъnъ çoçkom çəvjanən. Eşə virzъk loas kərnъ eta ponda qeyzət naves.

Mestasə sondi vanna ponda kolə vərjъnъ seçəmə, kəda vəli-vъ vyeemə sajəvtəm təv sogja. Burzъk loas, medvъ sija vəli qeylъn vər dənşaç da va dənşən.

Mestasə sondi vanna ponda kişkalənъ pesəkən. Kagasə vodtətənъ podstilka výlə īivo raskladnəj krəvaçok výlə.

Sondi vannas vərgъn kagaçs ryg rymalə. Sijə kolə kəsəz çəkçənъ da pukşətənъ sondi sajə.

Kupajtçъnъ juyn īivo morjоnъ sondi vannas vərgъn tujë tokо vraç razresitəmən. Vals kupajtçəm ponda med vəli 24—26 gradus sonxta; çeladlə kupajtçъnъ tujë 3-şan 7 minutaəz.

Kъz juys matyп avi, tujë vasə sonlъnъ sondi výlyn i setən kupajtçъ kagasə īivo kərnъ sıvə dus.

Туберкулозән sogalişsesә veşkətəm ponda da
eta sogət sogja beregitəm ponda mijan әni oştəməş
una tuberkuloznəj dispanşerrez.

Etə seeəm uçrezdənqoez, kytən sogaliş poluçaj-
tə sovet da vraçlış otsət tuberkuloz zarazakət pes-
şəmən da səbət sogja beregitçəmən. Setçin ne toko
veşkətənəbət sogalişsə, no i obsledujtənəbət, kyz siya
gortas olə, tədsəşənəbət səbət vətovəj uslovijaezən. So-
galiş çələdəs, kədnə olənəbət iməl uslovijaezən, iində-
nəbət çələd sanatorijaezə, kytən niyə veşkətənəbət da
pravişnəja verdənəbət.

Əni mijan una eməs sanatorijaez, kytçə primitə-
nəbət çələdəs qerəd tüberkułozən, zolotusnəj çələdəs,
slabəjjezəs, koska tuberkulozən. Eməs mijan i se-
eəm sanatorijaez, kytən çələdəs olənəbət toko lunnas.
Velətçan godşa çələd ponda eməs **vər skolaez**.
Setçin çələdəs səstəm vozdux vylən çulətənəbət assi-
nəbət velətçəməsə, şojənəbət, orsənəbət, uzənəbət i vədkod
izzə siž-zə çulətənəbət səstəm vozdux vylən.

Uzaliş otişsə ozdorovitəm ponda da tuberkulozkət
pessəm ponda mijan Sovetskəj Sojuzas kerənəbət, siž
suşana, **goroddez-saddez**. Setçin vəd ogradaň raz-
vođitənəbət una žezen. A kvarṭiraesə kerənəbət siž, med-
və vədas vəli una sondı da vozdux. Kerənəbət seeəm
uslovijaez, kyeəməş kolənəbət vədlə, əddənzsəksə çələd-
lə, pə orgaçizm jonmətəm ponda.

Tuberkuloz veşkətəmsə tujə çulətnəbət ne toko
morjo bereg dörbüñ ʃivo kerəsa mestaezən. Bur te-

zułtattez sogmənń i pyrşa derevenskəj olańń gozum-nas šterpń livo gorod sajńń. Kołə toko praviłnəja tırtń vracılış ukazaṇṇoezsə da starajtćśń puktəm kadə užlęńń, sojłęńń, guļajtń, uzaunń da sotcişń.

TUBERKUŁOZKƏT PESSƏM VYŁE

Kapitalisticheskəj stranaezyń burzuaznəj pravitełstvoes oz təzdişə uzaliş ořirb zedorovjo ponda i ozə nuətə kəlana ozdoroviłnəj meropriyatijaeszə.

Mijan SSSR-as uzaliş ořir oxrana dəlońń nuətəma əddən ьzbt uz.

Ne ətik şo şurs punktez vračevnəj otsət ponda da bołnicaez, konsultacijaez da dispanserrez, sotcişan kerkuez da sanatorijsaez, çelad saddez da jašliez eěk şetən k्�kəevtişə mijanlış ьzbt stranapıtməs, ьlyń ojlañşan i niya krajjezəz, kъtən bədsə god jugjalə sondi. Nuətə paşkət sanitarno-prosvetitelnəj uz. Nuətəm ьzbt uz uzaliş ořirliş kulturnəj uroveñsə lebtəmən da uz oxranań.

Mijan stranais uzaliş ořirlən materialnəj da vý-tovəj uslovijaes loěnń şo burzıkəş i burzıkəş.

„Vezsis ćuzəmtəs mijan ьzbt goroddezlən da promysłennəj centrrezlən. Burzuaznəj stranaezyń gryis goroddezlən neizbeznəj priznakən loěnń trusçovaez, gorod okraina-ezyń siž suşana raboçej kvartallez, kədna predstavļajtənń remtət, ul, unazıksə podval-nəj, zıpısvi kişşəm *pomeşşennoezeñ, kъ-

тәп овьçно змитçә-олә gov jəz, koposытçә натас да jordə suðvasә.

SSSR-ън revolucijas vajәtis setçә, sto mijan ena trusçobaes əsisә. Niжа vezəməş vi-
liş stroitəm bur da jugъt raboçej kvartalle-
zən, i una sluçajjezъn raboçej kvartalles mi-
jan burzıkəş, nezelı gorod centrres". (Partiya
XVII sjezd vylыn jort Stalin dokladıš).

Una-nı kerəm mijan stranaən uzaliş otiřliş zdorovjose beregitəm ponda. Ozlaq esə nejeən şekkət uzıbs. No mijanlə kolə vižnъ tədvılybn, sto glavnəj şekklettes munəməş-nı, kołçcisə bərə. Əni, kər stranaəs mijan jommis, kər sija paşkyla ızzdətis assis so-
cialistiçeskəj xozajstvosə, bədəs uzaliş otiřib druz-
nəj udarnəj uz dərgi, şo əddənzb i əddənzb kok-
namənəp mijan uzlən uslovijaes da burmənəp uzaliş otiřlən olan uslovijaes.

Bədəs eta çorxta baitə sə jılış, sto i çelad tu-
berkułozkət pessan front vylыn mijə somqevajtçətəg petam povediçellezən i bədtam socializm stroitişsez-
liş da sə ponda stojkəj pessişsezliş zdorov, jon,
zakałonnəj smena.

Редактор С. И. Караваев
Техредактор И. Радостев Корректор А. Ф. Калин

Окрліт № 431 Заказ № 574. Тираж 2000. Сдано в набор
9/IX-36 г. Подписано в печати 17/IX-36 г. Печатных лис-
тов 2,5. Формат бумаги 35 X 94 1/16. В 1 п. л. 22 400 т. з.

НКМД—РСФСР, Кулаков, тип. „Свердполиграфтреста“

Цена 30 коп.

Доктор К. Б. Бениомович
ДЕТСКИЙ ТУБЕРКУЛЕЗ
И МЕРЫ БОРЬБЫ С НИМ

Перевод *H. Споровой*

На коми-пермяцком языке